

ФУНКЦІЇ ЕПІГРАФА В ПОЕЗІЇ МИХАЙЛА ОРЕСТА

У статті досліджено епіграф як елемент інтертекстуальності, що є одним з основних засобів реалізації стратегії інтелектуалізму, притаманного “високому” модернізму, у поезії Михайла Ореста. Розглянуто використання епіграфів із джерел різного походження (А. Майков, В. Соловйов, український фольклор, “Слово про похід Ігорів”), проаналізовано їхні функції, зорієнтовані на провідні мотиви й проблематику творів, розкриття культурного контексту, визначення асоціативного поля й системи інтерпретацій.

Ключові слова: епіграф, заголовковий комплекс, інтелектуалізм, інтертекстуальність, модернізм, присвята.

В статье исследован эпитаф как элемент интертекстуальности, являющейся одним из основных средств реализации стратегии интеллектуализма, присущего “высокому” модернизму, в поэзии Михаила Ореста. Рассмотрено использование эпитафов из источников различного происхождения (А. Майков, В. Соловьев, украинский фольклор, “Слово о полку Игореве”), проанализированы их функции, ориентированные на основные мотивы и проблематику произведений, раскрытие культурного контекста, определение ассоциативного поля и системы интерпретаций.

Ключевые слова: эпитаф, комплекс заголовка, интеллектуализм, интертекстуальность, модернизм, посвящение.

Знайомство з літературним твором починається з так званого заголовкового комплексу, і саме на цьому рівні передусім реалізується авторська стратегія орієнтації на елітарного читача-інтелектуала. Метою цієї статті є дослідження функцій паратекстуальних елементів, зокрема епіграфа, у творчості Михайла Ореста, “молодшого з покоління неокласиків”. У його поезії власне назви творів досить обмежено виконують функцію маркування елітарності тексту (поет переважно залишає вірші без назви). Маркерами інтелектуалізму можна вважати назви віршів та поетичних циклів латиною (“Anima errans”, “Ta exata”, “Origo obliterate”, “Ars poetica”, “In naatura veritas”, “Contra machinam”, “Autumnus dux meus”, “Aestate A. D. MCMXLVIII”) і назви-посилання на образи літературного й міфологічного походження чи певних письменників (“Петрарка”, “Граль”, “Помона”, “Лоенгрін”, “Зігфрід до Крімгільди”, “До Орфея”), при цьому назви другої групи одночасно мають

інтертекстуальне навантаження. Ще менше в поезії Михайла Ореста використовується як елемент заголовкового комплексу присвята. Здебільшого для акцентування інтелектуалізму в поезії митця вживається епіграф, пряма цитата з іншого твору, що безпосередньо маркує прототекст і, на відміну від, наприклад, ремінісценції, залишає менше простору для різночитань і варіативних інтерпретацій. У своїй поезії Михайло Орест нечасто вдається до епіграфа як паратекстуального засобу цитації, однак як елемент інтертекстуальності епіграф має у його творчості певні важливі функції.

У ранній поезії Михайла Ореста (збірка “Луни літ”) зафіксовано кілька прикладів використання епіграфів до віршів: один із них, зокрема до поезії “Із райського краю, як радісна птиця...”, є цитатою з розмови автора з невідомим співбесідником (засвідчено самим автором): “Дні довшають, світло прибуває могутнім, але рівним, тріумфально-спокійним прибоєм, на лугах зацвітає шавлія; настає літо, молоде літо, шавлійне літо!” [3, с. 30]. Призначення цього уривку-спогаду – увиразнити зміст образу шавлії, його хронотопічну функцію у вірші. Традиційно цей образ постає символом безсмертя духу, здоров’я, буяння повносилої плоті. Саме такий його зміст у названому вірші асоціюється із початком літа, яке в поезії М. Ореста завжди співвідноситься з раєм: “І сповнилися доли вогнів фіалкових: / То квітла шавлія: а райські фіали / Вгорі, над привітним краєм сіяли” [3, с. 31]. Актуалізована епіграфом значущість образу шавлії увиразнює його символічне звучання, підкреслює багатозначність образів рослин у поетичній моделі світу Михайла Ореста. Образ золотої колісниці у вірші “Із райського краю, як радісна птиця...” за асоціацією перегукується з образом міфологічної колісниці Геліоса, давньогрецького бога сонця (такий зміст відтінено образом “юнака ясноокого”, який править колісницею). Розкодування цієї ремінісценції спрямовує образ до античного міфологічного контексту, що характерно для неокласичної поезії. Крім того, образ колісниці викликає асоціації з образом “золотою колісницею весни” із хрестоматійного вірша російського поета Аполлона Майкова “Уходи, зима седая!”, однак ця ремінісценція може виявитися випадковим збігом. Творчість А. Майкова (1821–1897), вірогідно, була відома Михайлові Оресту з огляду на загальну популярність спадщини поета, визнання його одним із найзначніших поетів післяпушкінського періоду. Крім того, літературні смаки двох митців були схожі (Аполлон Майков здійснив поетичний переклад “Слова про похід Ігорів” російською, як і Михайло Орест, він перекладав А. Міцкевича, Й.В. Гете, Г. Гейне, цікавився античним світом). Порівнюючи вірші Михайла Ореста й Аполлона Майкова видимою є співзвучність центральних образів, зокрема образу вітру, але в Ореста він глобальніший. У Майкова образ вітру персоніфікується і завдяки зменшувально-пестливому суфіксу набуває дещо легковажного, грайливого звучання: “Уходи, Зима седая! / Уж красавицы Весны / Колесница золотая / Мчится с горней вышины! / Старой спорить ли, тщедушной, / С ней – царицею цветов, / С целой армией воздушной/ Благовонных *ветерков*!” [2, с. 112]. У М. Ореста персоніфікований образ вітру виходить за межі окресленого хронотопу, набуває значення рушійної стихійної

сили, протиставляється античному міфологічному образу крилатих коней. Поет досягає такого ефекту за допомогою синекдохи: “Як блискавка мчала дзвінка колісниця, / І гнали її не окрилені коні, а вітру південного пружні долоні” [3, с. 30]. Ремінісценція з А. Майкова одночасно міцніше пов’язує систему образів вірша “Із райського краю, як радісна птиця...” із світовим культурним контекстом й увиразнює тяжіння Михайла Ореста до символізму, до естетичних концепцій попереднього століття на рівні осмислення дійсності. Як бачимо, епіграф зорієнтовує увагу на один з провідних образів, який уже в тексті поезії розгортає зміст метафоричних образів золотої колісниці й вітру, через які оприявлено подвійний асоціативний ланцюжок – із міфологією та російською поезією.

Функції епіграфів до інших поезій збірки “Луни літ” порівняно з попередньою поезією ширші. Зміст епіграфа до поезії “У ложах камінних прозорчості струмені...” – слів зі статті В. Соловйова “Лермонтов” – розкривається в контексті образів, дотичних до артурівського циклу легенд. Призначення цього мотто – не лише в увиразненні ідеї твору (ідеї безсмертя через пізнання світу і єднання із первісною природою), але й у скорельованості рецепції до певного концептуального прототексту – до легенд та казок про Фому Лермонта й королеву фей. Розуміння ідеї вірша “У ложах камінних прозорчості струмені...” неможливе без декодування паратекстуальної цитати, що обрана за епіграф, він поглиблює вагомість висловленого Михайлом Орестом переконання: втаємничення в гармонію природи дарує людині безсмертя.

До поезії “Я пісні отчизни слухаю...”, датованої 1939 роком (написано за часів ув’язнення), Михайло Орест вживає як епіграф перші рядки з народної (козацької) пісні: “Ой з-за гори сніжок летить, / А в долині козак лежить” [3, с. 16]. Потрібно зазначити, що епіграфи, запозичені Михайлом Орестом із народної творчості трапляються нечасто. Фольклорна простота репрезентації почуттів, усталеність символів та інших художніх засобів, схоже, не надто приваблювали митця, який навіть на ранніх етапах свого творчого шляху шукав більш тонких, вишуканих і виважених форм поетичного втілення своїх думок. Сюжет пісні “Ой з-за гори сніжок летить” традиційний для козацького ліро-епічного фольклору: смерть козака, який узяв за дружину “паняночку, в чистім полі земляночку”. Зазвичай рідним про смерть козака дає знати “осиротілий” кінь вбитого, прибившись додому. У різних версіях пісні перший рядок варіюється, “сніжок”, що летить “з-за гори” може бути замінений – на вогні, що на горі запалено: “Ой на горі вогонь горить, / А в долині козак лежить” [1, с. 316]. У такій версії акценти в зображенні події зміщуються, і з безіменного захисника вітчизни герой пісні перетворюється на мужнього ватеро, що пожертвував своїм життям, із приходом ворога запаливши для побратимів сигнальні вогні. Михайло Орест не випадково використовує більш “нейтральний” варіант народної пісні: у поезії “Я пісні отчизни слухаю...” немає ні попередження, ні пророцтва, ні пафосу заклику до боротьби, вона наскрізь елегійна, у ній виражено відчуття самозаглиблення ліричного героя,

який, будучи фізично поневоленим, думкою за допомогою художнього слова може подорожувати за межами в'язниці. Туга, якої сповнена народна пісня, знаходить відгомін у душі ліричного героя: “Я пісні отчизни слухаю: / Проста, лагідна, смутна, / Тугою, тихою тугою / Серце поймає вона” [3, с. 16]. Прозора, не перевантажена складними синтаксичними конструкціями чи полісемантичними символами перша строфа перегукується із фольклорним ліро-епосом лише обов’язковим для останнього елементом повтору (“тугою, тихою тугою”), однак у другій строфі, зокрема в перших двох її рядках, за простотою, однозначністю висловленої основної думки поезія щільно наближається до кращих зразків української народнопісенної творчості: “Судилось мені загинути, / В полі скінчити життя” [3, с. 16]. Ліричний герой, який бажає після смерті “душею полинати в тихе пісень забуття” [3, с. 16], ототожнюється з узагальненим образом українського чоловіка-воїна, такого, який часто бере в руки зброю попри власне бажання, але завжди виконує обов’язок сумлінно, навіть ціною життя. При цьому замилювання ліричного героя народною піснею відтінює вираз віри в продовження життя в слові, віднайдення в ньому посмертного спокою й миру як світу, що контрастує з дійсністю, яка оточує поета в час написання вірша. Звернення до фольклору, характерне для українського романтизму, набуває в цьому контексті модерністського значення порятунку душі в мистецтві. Таким чином, епіграф до вірша “Я пісні отчизни слухаю...” розширює асоціативне поле його змісту, скорельованого на біографічний факт.

Джерелом епіграфа вірша “Повніться земля...” у збірці “Луни літ” є “Слово про похід Ігорів”. До використання цитат із цього твору як мотто Михайло Орест звертається неодноразово. Із нього взято епіграфи ще до двох віршів у наступних збірках автора. До поезії “Повніться земля...” залучено уривок із початку опису поразки війська князя Ігоря під час другого бою з половцями: “Что ми шумить, что ми звенить...” [3, с. 17]. Нагадаємо, що в епізоді битви в активній позиції традиційні фольклорні символи (бенкет – символ кривавої битви, вино – крові, споювання сватів – вбивства ворогів) і психологічні паралелізми з персоніфікованою природою: “Что ми шумить, что ми звонить давеча рано предъ зорями? Игорь плъкы заворочаетъ: жаль бо ему мила брата Всеволода. Бишася день, бишася другый; третьяго дни къ полуднию падоша стязи Игоревы. Ту ся брата разлучиста на брезѣ быстрой Каялы; ту кроваваго вина не доста; ту пиръ докончаша храбрии русичи: сваты попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилось” [4, с. 15–16]. Аналогічні образи використано й у поезії Михайла Ореста: стан ліричного героя виражено за допомогою метафори, побудованої на паралелізмі із природним явищем: “Серце нам опали / Порохи печалі / Та тумани тужні, / Та вітри потужні” [3, с. 17]. У “Слові про похід...” князь повертає свої війська, щоб прийти на допомогу братові Всеволодові, який зі своїми курянами потрапив у безвихідне становище. У поезії “Повніться земля...” Михайло Орест розгортає картину бою з погляду тих, хто гине, чекаючи на допомогу. Відчуття безнадійності тих, хто терпить поразку,

змінюється великою втомою, що зумовлює єдине бажання – здатися: “Тож навіщо мріє, / Злотом пломеніє / Нам остання милость – Серце утомилось!” [3, с. 17]. Цей вірш не датовано, однак з огляду на те, що він зі збірки “Луни літ” (1944), можна припустити, що написаний він у період, коли автор, переживши репресії, хоча й не був остаточно духовно зломлений, однак мав підстави втратити віру в можливість боротьби із режимом. Цей стан безвиході в абсурдності світу, актуалізований епіграфом, ріднить світовідчуття ліричного героя поезії “Повнниться земля...” із модерністським сприйняттям світу. Центральний образ золоченого щита – символ “вищої” допомоги, надії – також рецептивно скерований на текст “Слова про похід Ігорів”. Таким чином, прямо не говорячи про поразку ліричного героя та його побратимів, автор асоціативно зорієнтовує фінал поезії на події, зображені в героїчній поемі, з якої взято мотто. Епіграф є вказівкою на джерело використаних у поезії образів, їх інтерпретації і скорельований на ідею твору.

Епіграфи із “Слова про похід Ігорів” наявні також у поезіях збірок Михайла Ореста “Гість і господа” та “Пізнi вруна”. До поезії “Весняним леготом тепло ударений...” автор добирає як епіграф рядки з епізоду втечі Ігоря з полону: “Овлуръ свисну за рѣкою” [3, с. 163]. У вірші картина порятунку полоненого аналогічна до зображеної в “Слові про похід...”: сили природи постають учасниками порятунку, помічниками у звільненні. Як і в давньоруській героїчній поемі, у вірші Михайла Ореста “Весняним леготом тепло ударений...” мотив допомоги природи розгортається як метафора ідеї єдності з рідною землею, живлющої, всеперемагаючої сили останньої. У “Слові...” ця допомога більш активна, відтворена динамічно: йдеться про фізичне звільнення, що пов’язане із мотивами боротьби, казкового перевтілення: “Кликну, стукну земля, вѣшумѣ трава, вежи ся половецкии подвизаша. А Игорь князь поскочи горнастаемъ къ тростию и бѣлым гоголемъ на воду, взвръжеся на бръзъ комонъ и скочи съ него босымъ вѣлкомъ, и потече къ луку Донца и полетѣ соколомъ подѣ мѣглами, избивая гуси и лебеди завтроку и обѣду и ужинѣ” [4, с. 28]. У вірші Михайла Ореста в епіцентрі – картина весняного пробудження, розквіту степу й лісів, що в нього завжди асоціюється з духовним відродженням, із набуттям людиною нових сил для життя й боротьби із обставинами, часто трагічними. Образ весняного леготу (вітер – символ очищення, руху) є каталізатором перетворень: “Весняним леготом тепло ударений, / Як гуслі, степ зазвучав, / І тут, біля стіп, розплескався розмарений / Лепет і шепіт трав” [3, с. 163]. Перетворення в природі спричиняють пробудження надії в душі ліричного героя – надії на повернення додому з чужини, що сприймається як полон, “зачин”: “Душу твою, що томліла в зачині, / Лісів одчаклує май – / Скорботою років право освячене / Вернеться в прашурів край” [3, с. 163].

Поезію “Весняним леготом тепло ударений...” датовано 1948 роком, відтак, спираючись на факти біографії Михайла Ореста, можна припустити, що тема втечі князя Ігоря з полону, заявлена в епіграфі, зорієнтовує на думку ліричного героя про повернення на Батьківщину, що є виразом почуттів самого

автора – болю й надії, хоч і використано форму оповіді від другої особи (таким чином автор дистанціюється від ліричного героя). У третій строфі звучить переконання в перемозі “могутнього втіленого сну” [3, с. 163] над його безщастям, у цьому теж простежується асоціативний зв'язок із “Словом про похід...”. У “Слові...” читаємо: “Игорь спить, Игорь бдитъ, Игорь мыслию поля мѣритъ отъ Великаго Дону до Малаго Донца” [4, с. 28]. Ігорів сон наяву здійснюється – до нього приходить очікувана допомога. Ліричний герой Орестової поезії сподівається, що помічником у звільненні для нього стане природа, яка прокинулася від сну: “Твій день не померкне, безщастя даннику, / Його не поглине полон, / Відірве тебе від смертного занику / Могутній втілений сон...” [3, с. 163]. Використовуючи рідковживану, застарілу лексему “заник” (“вгасання”, від “заникати” – слабнути, згасати), Михайло Орест у своєму вірші актуалізує прототекст із “Слова про похід Ігорів”, генетичний зв'язок з ним. Таку ж роль відіграє лексема “комонь” (давньоруське “кінь”: “А Игорь князь <...> възврѣжеся на брѣзь комонь” [4, с. 28]) в останній, кульмінаційній строфі поезії – “І кличе, як доля, комонь” [3, с. 164], – як і повторна згадка імені Овлура – рятівника Ігоря (“І вабить далекість живучим куривом, / І всіх обіцянь огонь / Хмільно лунає в свисті Овлуровім” [3, с. 164]). Отже, з епіграфом, що взаємодіє з внутрішніми інтертекстуальними елементами, пов'язано літературний контекст поезії, оприявлення міжтекстових зв'язків, інтерпретація ідеї твору, що спирається на ідейно-змістовий рівень джерела цитування.

У збірці “Пізнi вруна” епіграф із “Слова про похід...” використано в сонеті “Стогнала ніч вітрами і грозою...”, перший рядок якого є, власне, рецепцією уривка з героїчної поеми: “Нощь, стонуши ему грозою, / Птичь убуди...” [3, с. 184]. Це рядки з епізоду, в якому йдеться про недобрі знамення, які природа посилає війську Ігоря, пророкуючи невдале завершення його походу проти половців: “Игорь къ Дону вои ведетъ. Уже бо бѣды его пасеть птицъ по дубию, вльци грозу въсрожатъ по яругамъ; орли клеткомъ на кости звѣри зовуть, лисици брешутъ на чръленыя щиты. / О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!” [4, с. 12]. Перша строфа сонета, теза, є поетичною варіацією, навіть своєрідним перекладом уривка зі “Слова про похід...” – передчуття лиха, невідвортної біди: “Стогнала ніч вітрами і грозою – / І птиць пробуджених тривожний крик, / І страхом мученого звіра рик / Лунали в серці провістю лихою” [3, с. 184]. У другій строфі розкривається зміст здійснення пророцтва – загибель “чесної раті на полі бою” [3, с. 184]. Стверджується ідея минулості всього тілесного, суцього в плоті, навіть справи людські трактуються як такі, що неодмінно кануть у забуття: “І порох тіл і діл жорстоко зник” [3, с. 184]. Однак у наступних рядках антитетично виникає образ мистецтва – єдиної, на думку поета, нетлінної пам'яті: “Лишився подвиг твору – і повік / Він житиме нетлінною явою” [3, с. 184]. Отже, у сонеті “Стогнала ніч вітрами і грозою...”, звертаючись до видатної пам'ятки давньоруської літератури, до подій, які в ній оспівуються, Михайло Орест розгортає одну з провідних ідей своєї творчості – ідею креативності слова, вищої сили мистецтва, яке протистоїть безжальному, “холодному” часові, що “засипає” всіх “своїми брилами” [3, с. 184]. У цьому

контексті актуалізовано образ магії слова, яка дає людині можливість продовжити існування в пам'яті, у художньому образі: “Слів магія торкнулась їх: вони / Зостануться, всякчас повторні сни, / В мистецтві: в синій, неоцвітній рані” [3, с. 184]. Концепція порятунку через мистецтво, його сакральності, поета як теурга типова для символістської світоглядно-естетичної позиції, однак цікаво, що проблема сили художнього слова цікавить й автора “Слова про похід Ігорів”, який багато уваги у своїй поемі приділяє ідеї необхідності возвеличення подвигу воїнів у слові. Таким чином, у сонеті “Стогнала ніч...” епіграф функційно й концептуально навантажений і вияскравлюється у художньому розвитку ідеї твору.

Таким чином, епіграф, будучи одним із перших, найпомітніших маркерів інтертекстуальності в тексті, посідає значне місце в поезії Михайла Ореста. Епіграфи виконують різноманітні функції: зорієнтованість на провідні образи й проблеми твору, його ідейне навантаження, що розкривається в літературному контексті, визначає ключ до асоціативного поля, системи інтерпретацій.

Список використаних джерел

1. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості: Пісні, прислів'я, приказки, загадки, скоромовки: [упор., передм. та прим. Н. С. Шумади]. – К.: Веселка, 1989. – 606 с.
2. Майков А. Н. Сочинения: [в 2-х т.] / Аполлон Майков; [под общ. ред. Ф. Я. Приймы]. – М.: Правда, 1984. – Т. 1. – 576 с.
3. Орест М. Держава слова: [вірші та переклади] / Михайло Орест; [упор. та авт. передм. С. Павличко]. – К.: Основи, 1995. – 526 с.
4. Слово о полку Игореве / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 560 с.

Annotation

The title complex is the first thing the reader notice in the text, so the researching of it is very important for the understanding of writer's intentions and the worldview. The motto as an intertextual element of the title complex, one of the main ways of realization of intellectualism strategy inherent to “high” modernism in Mykhaylo Orest's poetry, is investigated in the article. The mottos from the collections of poems “The echos of years”, “Late growth” and “The guest and the adobe” are investigated. The examples of usage of mottos from different sources (Apollon Maykov, Vladimir Solovyov, Ukrainian folk historical songs, “The Tale of Igor's Campaign”) are researched, their functions are compared to each other. It is investigated that the main functions are the reader-orientation to the most important motives and problems of the texts, the actualization of cultural context, the determination associative fields and the system of interpretations. The modernistic

conception of saving in sacral art represented in researched Mychailo Orest's poems are analyzed.

Key words: motto, title complex, intellectualism, intertextuality, modernism, dedication.